УДК 821.512.145

Ф.И. Габидуллина

М. ФӘЙЗУЛЛИНАНЫҢ ФӘННИ ЭШЧӘНЛЕГЕНДӘ МУСА ҖӘЛИЛ ИҖАТЫ

В статье представлена попытка осмысления личности и творчества поэта Мусы Джалиля в жизни и научной деятельности Магинур Файзуллиной (1901–1983). Автор представляет несколько точек соприкосновения этих личностей: посещение творческих и культурных мероприятий; помощь и поддержка в очень сложных жизненных ситуациях; высокая оценка и попытка объективного описания эволюции творчества поэта со стороны М.Файзуллиной и признание ее как истинного учёного и ценителя татарской поэзии со стороны М. Джалиля.

Ключевые слова: М. Файзуллина, М. Джалиль, татарская поэзия, поэма, критическая статья.

The article presents an attempt to comprehend the personality and creativity of the poet Musa Jalil in the life and scientific activity of Maginur Fayzullina. The author presents several points of contact between these personalities: visits to creative and cultural events; assistance and support in very difficult life situations; high appreciation and an attempt to objectively describe the evolution of the poet's work by M. Fayzullina and recognition of her as a true scientist and connoisseur of Tatar poetry by M. Jalil.

Keywords: M. Fayzullina, M. Jalil, poetry, poem «The Postman».

ХХ гасыр ахырында татар халкы тарихында җитди урын алып торып та, төрле сәбәпләр аркасында читкә кагылган яисә аз өйрәнелгән дәверләргә игътибар артып, яңа фәнни тикшеренүләр мәйданга килә. Шуңа нисбәтле татарның иҗтимагый-мәдәни тормышында тирән эз калдырган олы шәхесләрнең тормышы һәм иҗтимагый-мәдәни эшчәнлеге халыкка кире кайтарыла. Хәзер инде киң җәмәгатьчелеккә аз билгеле булып та, милли мәгариф һәм мәдәният үсешенә сизелерлек йогынты ясаган зыялыларыбызның тормышын һәм эшчәнлеген, иҗатын барлау, үз чоры һәм бүгенгебез өчен кыйммәтен билгеләү буенча зур эзләнү һәм тикшеренүләр бара. Әнә шундый үзенчәлекле шәхесләр арасында мөгаллимә, татар хатын-кызлары арасында беренче фәннәр кандидаты, аянычлы да, гыйбрәтле дә язмышлы Маһинур Гайнулла кызы Фәйзуллина да (1901–1983) бар.

М. Фәйзуллинага ХХ гасырның катлаулы һәм каршылыклы җил-давыллары уртасында калып, күптөрле тормыш сынаулары аша үтәргә туры килә. Ул 1901 елның 13 июнендә казакъ далаларында урнашкан Атбасар шәһәрендә туа. Булачак әдәбият галимәсе, педагог, мәгърифәтче Маһинур Гайнулла кызының үсүе, шәхес булып җитешүе шактый катлаулы шартларда бара. ХХ гасыр башында татар дөньясында башланып киткән Яңарыш хәрәкәте, укуга, белем алуга, башка халыклар казанышларын, шул исәптән яңа һөнәрләр

үзләштерүгә омтылыш бу төбәккә дә килеп җитә. Тормыштагы үзгәрешләрне ачык тоемлаган әти-әнисе шактый үткен, кыю кызның теләкләренә каршы килми. Гомумән, белемгә омтылыш әнисе Гайниҗамалдан күчкән күркәм сыйфат булган, күрәсең. Бәхетенә, Маһинурның балачагы, җитлегүе хатын-кызларны да хөр, укымышлы итү тенденциясе таралыш алган елларга туры килә. Яңача укыту алымнарына нигезләнгән мәктәптә (анда дини һәм дөньяви фәннәр укытылган) белем алганнан соң, Маһинур Гайнулла кызы Троицк шәһәрендәге мөгаллимнәр хәзерләүче кызлар семинариясенә (дарелмөгаллимат) укырга керә. Монда ул бөтен тормышына йогынты ясаган кызыклы шәхесләр белән очраша. Мәсәлән, уку йорты җитәкчесе – Петербургта Бестужевлар курсын тәмамлаган Рокыя Юнысова – шундыйлардан. Әдәбиятны һәм тарихны Газиз Гобәйдуллин (соңыннан тарих буенча татарның беренче профессоры) укыта. Маһинур Гайнулла кызы семинарияне дәһшәтле 1919 елда «бик яхшы» билгеләренә тәмамлый.

Ф.С. Фәйзуллина

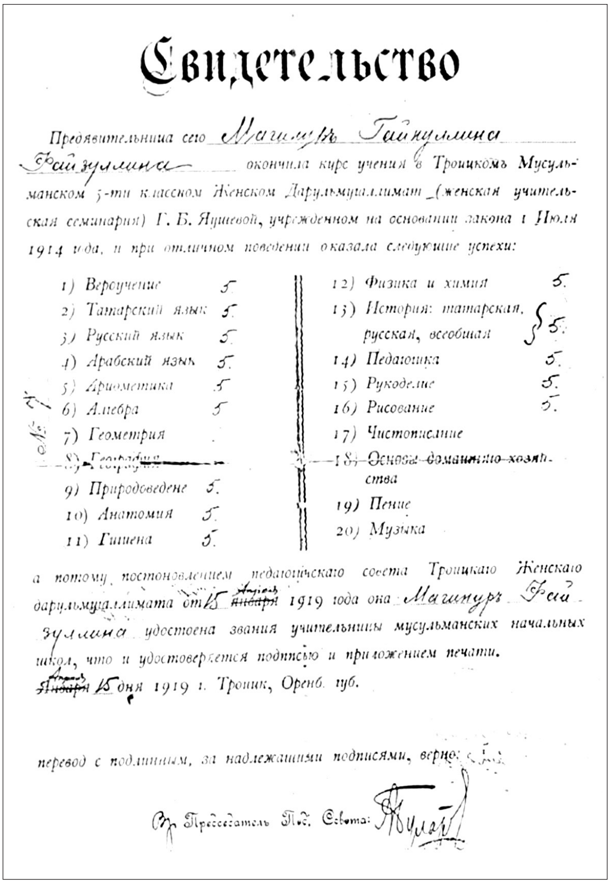

Свидетельство

Предъявительница сего Магинуръ Гайнуллина Файзуллина окончила курс учения в Троицкомъ Мусульманском 5-ти классном Женском Дарульмуаллимат (женская учительская семинария) Г. Б. Яушевой, учрежденном на основании закона 1 Июля 1914 года, и при отличном поведении оказала следующие успехи:

1) Вероучение 5
2) Татарский язык 5
3) Русский язык 5
4) Арабский язык 5
5) Арифметика 5
6) Алгебра 5
7) Геометрия
8) География
9) Природоведене 5.
10) Анатомия 5.
11) Гигиена 5.
12) Физика и химия 5.
13) История: татарская, русская, всеобщая 5.
14) Педагогика 5.
15) Рукоделие 5.
16) Рисование 5.
17) Чистописание
18) Основы домашняго хозяйства
19) Пение
20) Музыка

а потому постановлением педагогическаго совета Троицкаго Женскаго дарульмуаллимата от 15 Апреля 1919 года она Магинуръ Файзуллина удостоена звания учительницы мусульманских начальных школ, что и удостоверяется подписью и приложением печати.

Апреля 15 дня 1919 г. Троицк, Оренб. губ.

перевод с подлинным, за надлежащими подписями, верно:

Предсѣдатель Пед. Совѣта:

Маһинур Гайнулла кызы Фәйзуллинаның Троицк шәһәрендәге мөгаллимнәр хәзерләүче кызлар семинариясен (дарелмөгаллимат) тәмамлау турындагы таныклыгы

Гаҗәеп чибәр, сәләтле, шул ук вакытта халыкка хезмәт итү дәрте белән янган М. Фәйзуллина үзенә тиң парын таба. Акыллы һәм тырыш кыз «Азат Себер» газетасы редакторы, актив җәмәгать эшлеклесе Хәбиб Вәлиевнең игътибарын җәлеп итә. 1922 елда яшь пар никахларын рәсмиләштерә.

XX гасырның 20 нче елларында М. Фәйзуллина үз белемен күтәрү өстендә эшли башлый, гыйльми, педагогик һәм иҗтимагый эшчәнлеккә чума. Казанга килеп, төрле мәктәпләрдә татар теле һәм әдәбияты укыта. 1925 елдан ул Мәскәүдә яши. Шушы елларда «ил башкаласындагы Нариманов исемендәге татар мәктәбендә укыта, аның укучылары арасында булачак күренекле татар язучысы Г. Әпсәләмов та була. Мәктәпкә якын гына урнашкан клубка йөреп, мәдәни чараларда башлап йөри. Шунда ул М. Җәлил белән очраша. 1926 елда Маһинур Фәйзуллинаны Мәскәү елгасы аръягының район Советына депутат итеп сайлыйлар. 1927 елда Мәскәүдә совет хатын-кызларының Бөтенсоюз киңәшмәсе уза, Маһинур Фәйзуллина анда килгән Көнчыгыш хатын-кызлары делегациясенең җитәкчесе була» [Укытучы һәм...]. Казан педагогия институтына укырга кереп, аны 1931 елда уңышлы тәмамлый. Аннары Г. Нигъмәти җитәкчелегендә аспирантура үтә. Әмма Сталин чоры репрессияләре бу гаиләгә дә канлы кулын суза. Татарстанның Җир эшләре буенча халык комиссариаты җитәкчесе урынбасары булып эшләгән ире Хәбиб Вәлиевне, нахак бәла тагып, атып үтерәләр, өч бала белән калган, «халык дошманы хатыны» исемен алган Маһинур Гайнулла кызы коточкыч матди кыенлыкта һәм бигрәк тә эчке рухи тетрәнү халәтендә кала. Казандагы фатирларын тартып алалар. Бу вакыйгаларга кадәр үк М. Фәйзуллинаны өметле галимә, асыл шәхес буларак танып калган кайбер могтәбәр затлар авыр хәлдә калган хатынга ярдәм кулы сузарга тырышалар. Шулар арасында, киләчәктә атаклы каһарман-шагыйрь буларак танылу алачак, ә ул вакытта әле яңа тормыш җырчысы М. Җәлил дә була. 1939 елда Казанга кайткан шагыйрь Маһинур Фәйзуллинаны ярдәменнән ташламый, эш белән дә булыша. Әнә шундый киң күңелле, мәрхәмәтле кешеләр ярдәме белән М. Фәйзуллина фәнни эшчәнлеген актив дәвам иттерә ала.

М. Фәйзуллина поэзия белән бик нык кызыксына башлый һәм катлаулы, каршылыклы тормыш һәм иҗат юлына ия Һ. Такташны өйрәнә башлый. Татар шигъриятен эзлекле үзләштерә барып, Г. Тукай, М. Җәлил шигырь-поэмаларын да тикшеренү объекты итеп ала. Халык шагыйре Г. Тукай белән кызыксынуы яшь галимәне диссертация язуга этәрә һәм 1943 елда М. Фәйзуллина «Буржуаз-демократик инкыйлаблар чорында халык шагыйре Г. Тукай иҗаты» темасына диссертациясен уңышлы яклап, татар хатын-кызлары арасында беренче филология фәннәре кандидаты дигән гыйльми дәрәҗәгә ия була.

М. Фәйзуллина хезмәтләре арасында М. Җәлил иҗатына багышланган «Муса Җәлил иҗаты турында» һәм «Гражданнар сугышы героикасы» дигән мәкаләләре аерым игътибарга лаек. «Совет әдәбияты» (хәзер «Казан утлары») журналында беренче язма – 1940 елда, ә икенчесе 1948 елда басылып чыга. Әлеге хезмәтләр, бердән, М. Җәлил турындагы беренче монографик мәкаләләр булып торса, икенчедән, авторның фикер-карашлары, шагыйрь иҗатына бәяләмәсе

үзенең ачык-аңлаешлы булуы, эзлеклелеге һәм идея-эстетик фикерләренең бүген дә кыйммәтен югалтмавы белән мөһим.

М. Җәлил иҗаты бүгенге көндә шактый тәфсилле өйрәнелеп, галимнәр тарафыннан төрле аспектта тикшерелгән. М. Фәйзуллинаны бу яктан беренче эзтабар дип атарга була, аның «Муса Җәлил иҗаты турында» язмасы – шагыйрь исән вакытта дөнья күргән беренче монографик мәкалә. Ул шагыйрьнең мөһим бер чор иҗатына тирән бәя бирелү белән үзенчәлекле. Танылган галим һәм язучы Р. Мостафин М. Җәлилнең 25 елны үз эченә алган иҗатын түбәндәге чорларга бүлә: 1) матбугатта басыла башлау, тәҗрибә туплау еллары (1919–1924); 2) комсомол шагыйре булып танылып, журналистика эшчәнлеген киң җәелдергән еллары (1924–1932); 3) өлгергәнлек еллары (Ватан сугышы башланганчы) (1932–1941); 4) фронт лирикасы (1941–1942); 5) Моабит чоры (1942–1944) [Мустафин, б. 12].

М. Фәйзуллина мәкаләсендә, шагыйрьнең беренче тәҗрибә туплау елларыннан башлап, өлгергәнлек елларына кадәрге (1940 ел) иҗаты анализлана. Язмада матур әдәбиятны, тормышны чагылдыручы көзге булудан бигрәк, идеология коралы, укучыга тәэсир итүче көч итеп күрү һәм кабул итү чагылыш таба. Үз чорының җимеше буларак, әдәбият мәйданына яңа гына аяк баскан Җәлил дә әдәбиятны, шигъриятне шул рәвешле кабул итә. Бу хакта М. Фәйзуллина мәкаләсендәге түбәндәге юллар игътибарга лаек: «Бу елларда кылыч белән каләм икесе артык зур аерылмыйлар. Чөнки икесе дә конкрет дошманның йөрәгенә кадалырга билгеләнгәннәр иде. Бу елларда Муса Җәлил, актив комсомолец буларак, ак бандаларга каршы көрәшне оештыру юлында көннәр буенча чаба. Калган вакытта сары кәгазь кисәкләренә үзенең шул көннәрдә янган тойгыларын күчерә бара» [Фәйзуллина, 1940, б. 86]. Мәкалә авторы шагыйрьнең иҗат эволюциясен объектив тасвирлау омтылышы ясый: әдәбиятта беренче адымнарын ясаган яшь шагыйрь иҗатында дошманга каршы көрәшү мотивлары ачык яңгыраса да, алар әлегә сәнгатьчә камиллеккә дәгъва белдерә алмыйлар. Биредә сүз чама белән 1919 еллар хакында бара. Билгеле булганча, М. Җәлил исеме матбугатта тәүге мәртәбә 1919 елда күренә. «Бәхет», «Ил хакына», «Ирек бәйрәмендә», «Кызыл әләмгә» кебек шигырьләре басылу шатлыгы белән дәртләнгән яшүсмер яңадан-яңа шигъри әсәрләр иҗат итә башлый.

Зыялы һәм үзүсешкә әзер һәрбер шәхес үзенең һәм башкаларның эшчәнлегенә тәнкыйть күзлеге аша каравы, иҗатта сыгылмалы юлдан баруы белән аерылып тора. Без моны М. Җәлил иҗатында да ачык күрәбез. Шагыйрь инкыйлаби фикерләргә ритмик һәм рифмалы яңгыраш бирүнең чын шигърият була алмавын бик тиз аңлый, иҗат юнәлешен үзгәртеп, фикер тирәнлеге белән аерылып торган әсәрләр яза, Көнчыгыш классикасына таяна. Мондый үзгәрешләр 1921–1923 елларда күзәтелә. М. Фәйзуллина үзенең мәкаләсендә үзгәрешләрнең сәбәбе, аларга этәргеч бирү шарты буларак, шагыйрь биографиясенә дә мөрәҗәгать итә. Кечкенә генә деталь: ул М. Җәлилнең берничә ай

буена хастаханәдә авырып ятуын аерым игътибарга ала. Бер караганда, бу – иҗади һәм фикри үсеш белән бәйләнеше булмаган факт кебек. Әмма бүгенге көндә психология фәне кеше тормышында бер генә очраклы вакыйга да булмавын ассызыклый. Айлар буе хастаханәдә яту Җәлилгә язмыш тарафыннан бирелгән сынау гына түгел, ә тормыш, иҗат турында җитди уйлану, сәнгати өлгерү өчен дә кирәк була. Бу елларда ул Хафиз, Сәгъди кебек Шәрык авторлары иҗатын, шул традицияләрне дәвам иттерүче татар шагыйре Дәрдмәнд әсәрләрен ныклап өйрәнә. М. Фәйзуллина Җәлилнең бу еллардагы иҗатын 1923 елда язылган «Әсирлектә» шигыре аша характерлап булуын әйтә. Мәкаләдә теркәлгән юлларга күз салыйк:

Мәгез инде, тураклагыз тәнемне,
Җанымдагы хәрәкәтне ямарсыз.

[Фәйзуллина, 1940, б. 87].

Шушы чор иҗатына караган «Үлем алдыннан» шигыреннән алынган өзеккә игътибар итик:

Үләрмен... тик (үкенмим!)
бер теләк бар:
...Бу күлмәк каплаган изге йөрәк бар.
Аңардан акты күлмәккә бу каннар.
Алырсыз сез аны миннән мин үлгәч,
Эләрсез бер биек талга – күренсен...

М. Җәлилнең «Үлем алдыннан» (1923), «Әсирлектә» (1923) кебек шигырьләрендә көрәшчегә каршы куелган дошман – илдәге социалистик үзгәрешләрне кабул итмәгән шәхес образы бар. Кайбер шигырьләрендәге ил өчен корбан булган шагыйрь образын ул әйтерсең үзенең киләчәктәге язмышын күреп тудырган. Бу шигырьләрдә М. Фәйзуллина көрәш романтикасы күрә, әмма көрәшнең асылы укучыга аңлашылып җитми. Лирик герой сагышка күмелгән, әмма сагышның да конкрет сәбәпләре аңлашылмый [Фәйзуллина, 1940, б. 86]. Шунысы игътибарга лаек: еллар узу белән Җәлилнең әлеге чор әсәрләрендә дә тирән мәгънә-символлар булуы ачыкланды. Әйтик, югарыда китерелгән өземтә Х. Туфанның «Күлмәгең талда» шигыренә эпиграф була.

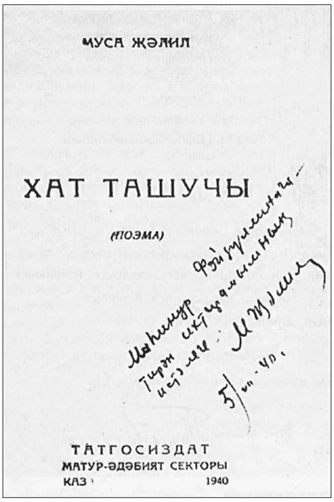

М. Фәйзуллина мәкаләсендә «Хат ташучы» поэмасына аерым игътибар бирелә. Әсәр 1938 елда язылган, шагыйрь аны М. Фәйзуллинага да бүләк иткән. Әлеге автографлы нөсхәне галимә гомеренең соңгы көннәренә кадәр кадерләп саклаган. Монысы – М. Фәйзуллина биографиясеннән билгеле факт. Мәкалә авторы гадилекне поэманың

үзенчәлекле ягы буларак аерып чыгара, әмма биредә аны гадәтилек, түбәнлек дип аңларга ярамый. «Зур бер тирәнлеккә ия булган, әйтәсе килгән фикерләрнең эшләнеп конкретлаштырылуыннан, зур проблемаларны вак детальләрдә оста итеп бирә белүдән, гомумән, шагыйрьнең зур талант иясе булуыннан килеп чыккан гадилек» [Фәйзуллина, 1940, б. 92], – дип яза М. Фәйзуллина. Автор тагын бер кызыклы һәм әһәмиятле детальгә игътибар итә: поэманың халык җыры, халык моңы белән сугарылган булуын ассызыклый [Фәйзуллина, 1940, б. 96]. Әлбәттә, «Хат ташучы»дагы образларга, эпизодларны тәфсилләп анализлап, М. Фәйзуллина укучының игътибарын, кечкенә генә аңлашылмаучанлыкка нигезләнгән вазгыять ярдәмендә, әдипнең совет чоры яшьләрен, совет авылында гөрләгән тормышны сурәтләвенә юнәлтә. Һәм бу дөрес тә: поэмада, беркадәр юмор кушылып, совет авылының идиллик тормышы тасвирлана. Биредә хат ташучы хат таратып кына калмый, ул – эшен үз вакытында һәм сыйфатлы итеп башкаручы ударник та әле. Яшьләрнең һәммәсе хезмәтләренә күрә дан казана, авылда хөрлек, күңеллелек, дәрт кебек хис-халәт ташып тора. Болар – совет илен тасвирлауда шул чорда еш кулланыла торган күренешләр. Әмма татарның халыкчан моңын, фольклор белән бәйле җырларны урынлы кертеп җибәрү, гомумән, әсәрне татар җырына тартымлы итеп эшләү – М. Җәлилнең аерым казанышы ул. М. Фәйзуллина әдипнең фольклорга таянып язылган «Алтынчәч» либреттосына да югары бәя бирә.

М. Фәйзуллинаның М. Җәлил иҗаты белән ихлас кызыксынуы биографик фактлар белән дә бәйле. Алдарак, ире «халык дошманы» буларак атып үтерелгән, үзе дә эштән куылган М. Фәйзуллинага М. Җәлилнең булдыра алганча ярдәм итүе хакында әйтелгән иде. Әсирлеккә эләккән М. Җәлилгә ил күләмендә сатлыкҗан, хыянәтче исеме тагылганда, М. Фәйзуллина үз заманында батырлык гамәле кыла: шагыйрьнең хаин була алмавын дәлилләп, «Совет әдәбияты» журналында «Гражданнар сугышы героикасы» дигән мәкалә [Фәйзуллина, 1948] бастыруга ирешә. Галимә анда М. Җәлилне ватанпәрвәр зат буларак тасвирлый, иҗатына соклануын белдерә. Автор инкыйлаблардан соң башланып киткән Гражданнар сугышы елларында актив иҗатта булган Г. Камал, М. Гафури, М. Җәлил, М. Максуд, К. Нәҗми кебек әдипләргә туктала. Һәрберсенең иҗатында көрәшкә әзерлек, яңа туган совет иле өчен фидакярләрчә хезмәт итү, аның идеологиясен җан-рух белән кабул итү мотивлары чагылышына аеруча игътибар бирелә. М. Җәлил иҗатын тикшергәндә, М. Фәйзуллина аның «Сәрби әби» шигыренә һәм «Авыру комсомолец» поэмасына югары бәя бирә. Билгеле, автор аларны үзе яшәгән чор күзлегеннән торып тикшерә, шул чор идеологиясеннән читкә тайпыла алмый. Халык арасында комсомолец-батырларны яратуны автор кечкенә деталь – әбиләрнең дә әлеге сугышчы-каһарманнарга җылы мич өстендә урын бирүе аша ассызыклауга ирешә. Поэмада башта патша төрмәләрендә утырган, аннан «Ленин речен тыңлау бәхетенә ирешкән» шәхесләрнең Гражданнар сугышында аяусыз көрәшче-ватанпәрвәр

зат булып җитешүе тасвирлана. Шул еллар идеологиясен халыкка җиткергән шигърияттә бу – типик образ. Бүгенге көндә Гражданнар сугышы чоры әдәбияты, шул чор вазгыяте, әлбәттә, тирәнрәк, совет идеологиясе кысаларыннан чыгып анализлана.

Билгеле булганча, 1947 елда М. Җәлил, концлагерьга эләгеп, фашистлар ягына чыккан аеруча куркыныч җинаятьче дип танылa. Бары 1952 елда гына татар шагыйренең әсирлеккә эләгүе һәм тоткынлыктагы тормышы буенча алып барылган эш туктатыла, исеме аклана. Әлбәттә, аның тугры исемен кайтаруга күп кешеләр, төрле факторлар йогынты ясый. «Моабит дәфтәрләре» кайту, рус әдибе К. Симоновның шагыйрь исемен агарту буенча эш-гамәле дә эзсез калмый. М. Фәйзуллина исә болай дип яза: «Фронт еллары темасы М. Җәлил иҗатында соңгы елларга кадәр күренекле урын алып торды. Патриот шагыйрь көрәш уты белән янды. Массаны да шул юлда тәрбия итәргә тырышты» [Фәйзуллина, 1948, б. 110]. Җинаятьче дип танылган шәхес иҗатына хакыйкый бәя биреп, аның чын патриот булуын ассызыклап, татарның әйдәп баручы журналында чыгыш ясавы М. Фәйзуллинаның галимә генә түгел, батыр рухлы зат булуын да ачык күрсәтә.

Шулай итеп, М. Фәйзуллина тормышын һәм эшчәнлеген киң җәмәгатьчелеккә җиткерү, хезмәтләренә бәя биреп, үз вакыты һәм бүгенгебез өчен кыйммәтен билгеләү сорала. М. Җәлил үзе исән вакытта дөнья күргән «Муса Җәлил иҗаты турында» монографик мәкаләсе шагыйрь иҗатын биографик методка нигезләнеп тикшерүнең уңышлы үрнәге булып тора. Ә инде 1948 елда басылган «Гражданнар сугышы героикасы» язмасы каршылыклы чорга нисбәтле рәвештә яшь шагыйрь иҗатындагы аерым үзенчәлекләрне аерып чыгаруы белән игътибарга лаек. М. Фәйзуллина, билгеле, заман вазгыяте йогынтысыннан азат була алмый, әмма беренче мәкалә – М. Җәлилнең сугышка кадәрге иҗатына комплекслы анализ ясау омтылышы, икенчесе шагыйрьнең үз чоры шигърияте үсешенә йогынтысын ачыклавы, объективлыгы белән бүген дә кыйммәтен югалтмый.

Әдәбият

Мустафин Р. Страницы героической жизни (Муса Джалиль) // Силуэты: литературные портреты писталей Татарстана. Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. С. 111–153.

Укытучы һәм остаз елына: Татарстанның беренче хатын-кыз филологы Маһинур Фәйзуллина // Алабуга нуры. URL: https://alabuganury.ru/news/maxsus-proekt/ukytucy-ham-ostaz-elyna-tatarstannyn-berence-xatyn-kyz-filology-mahinur-faizullina; мөрәҗәгать итү вакыты: 24.11.2023.

Фәйзуллина М. Муса Җәлил иҗады турында // Совет әдәбияты. 1940. № 3. Б. 85–95.

Фәйзуллина М. Гражданнар сугышы героикасы // Совет әдәбияты. 1948. № 2. Б. 105–117.

Габидуллина Фәридә Имаметдин кызы,
филология фәннәре кандидаты, КФУның Алабуга институты доценты